

УДК 811.161'34-112

А.С. ОРЕЛ,

*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри германської та слов'янської філології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ)*

Н.В. ХОЛОДОВА,

*кандидат філологічних наук, асистент
кафедри германської та слов'янської філології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (Слов'янськ)*

СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТІЙНОГО АПАРАТУ СИНХРОНІЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ (ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ)

У статті проаналізовано процес формування понятійного апарату синхронічної фонології. Зокрема висвітлено становлення концепції фонемі, а також еволюцію власне поняття «фонема». Проведено лінгвоісторіографічний аналіз робіт фонетистів Московської, Празької та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл, присвячених проблемі фонематичної системи мови. Виділено провідні тези вчених ХХ ст. щодо важливості урахування функціонального навантаження фонемі в системі мови.

Ключові слова: фонологія, фонологічна школа, синхронія, діахронія, фонема.

О. Реформатський звертав увагу на те, що «не тільки діахронія, а й синхронія – все-таки завжди «хронія»; «будь-яка синхронія...історична». Як відзначив М. Панов, «першими вченими, які вимагали чітко відрізнити відношення, що характеризують мову в теперішньому стані, від історичних процесів, були І. Бодуен де Куртене та П. Фортунатов», отже, «не випадково ідею синхронічного вивчення мови висунули блискучі лінгвісти-історики» [1, с. 146].

Наявність певних прогалин у дослідженні генезису теоретичної бази історичної (діахронічної) фонології, на нашу думку, є наслідком недостатньої уваги до синхронічних досліджень, що й зумовлює актуальність статті. Багато уваги вивченню надбань синхронічної фонології приділяли П. Ваараск, В. Журавльов, С. Протогенов, О. Реформатський, М. Трубецькой та ін. [2, с. 3–31; 3; 4, с. 3–87; 5, с. 205–248; 6, с. 44–50].

Метою публікації є лінгвоісторіографічний аналіз наукової спадщини вітчизняних та зарубіжних учених, які присвятили свої роботи вивченню синхронічного аспекту фонології. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: дослідити еволюцію теорії фонем у світовому мовознавстві; проаналізувати особливості фонетичних концепцій Празької лінгвістичної школи, Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл.

Залишаючись у межах синхронії, учені Празької лінгвістичної школи, Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл розробляли такі важливі для історичної фонології поняття, як фонема, сполучення фонем, алофон, диференціальність, інтегральність, функціональне навантаження, структура, позиція, опозиція, кореляція, система фонем, варіативність, нейтралізація тощо.

Як зазначив В. Журавльов, у центрі теоретичних інтересів Санкт-Петербурзької фонологічної школи знаходяться переважно психологічний та фізіологічний аспекти фонемі [3, с. 8]. Психологічне трактування фонемі як носія певних семантичних ознак, як звуко-

типу слідом за І. Бодуеном де Куртене розробляв Л. Щерба [7, с. 116, 132], подібної думки дотримувався Є. Поливанов [8, с. 232]. Звільнення концепції фонем від психологізму, як відзначили В. Журавльов, М. Панов [3, с. 11–12; 1, с. 102], здійснив московський учений М. Яковлев, створивши позиційну фонологію. Морфологічний принцип та фонетична позиція стали провідними у визначенні фонемі вченими Московської фонологічної школи [1, с. 94; 5, с. 115]. Фонема – це сукупність звуків, які позиційно чергуються [1, с. 7; 5, с. 440–442]. Виділення самостійних фонем на підставі єдності морфем, властиве московським ученим, є перспективним вирішенням питання фонематичного членування мови. У представників Празької лінгвістичної школи визначення фонемі спирається на вчення про змісторозрізнення. Отже, фонему вони визначили як «сукупність фонологічно суттєвих ознак, властивих поданому звуковому утворенню» [6, с. 39–44].

Після створення теорії фонем постала низка питань, пов'язаних із визначенням ознак фонем, їхньою класифікацією, функціональною значимістю тощо. Так, найважливішими для виділення фонем Л. Щерба вважав диференціальні (типові) ознаки, які відрізняють одну групу фонем від іншої [7, с. 120], звідси й фонему дослідник визначав як сукупність розрізнявальних ознак [4, с. 18]. Є. Поливанов відзначав, що ознаки, здатні диференціювати зміст в одній мові, в іншій можуть і не виконувати цієї ролі [8, с. 230]. Згідно з ученням про диференціальні ознаки вчені Празької школи визначили фонему як «пасмо диференціальних елементів».

Теза про важливість урахування недиференціальних (інтегральних) ознак властива насамперед представникам Московської школи, проте подібну думку підтримував і Л. Зіндер, уважаючи основною функцією недиференціальних ознак установа «широкого діапазону відтінків фонемі». Докладніша розробка цих питань представлена в дослідженнях О. Реформатського. Ознаки фонем учений поділив на диференціали та інтеграли [5, с. 245–248]. Наголошуючи на важливості врахування функціонального навантаження інтегральних ознак, О. Реформатський висловлював цінне припущення щодо різних ступенів інтегральності [5, с. 245]. Як відзначив С. Протогенов, виділення згідно з цією гіпотезою інтегралів-потенціалів (їх можна назвати потенціальними диференціалами) є визначальним для розвитку діахронічної фонології [4, с. 28].

Значну цінність для історичної фонології становить властиве представникам Празької лінгвістичної, Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл трактування фонемі як змінюваної сутності, визнання фонетичної варіативності. Набув поширення погляд, згідно з яким схема здійснення історичних змін у фонологічній системі мови починається з алофонного варіювання [3, с. 45–50]. Звуки мовлення, у яких реалізуються фонемі, учені визначали то як відтінки фонем (Є. Поливанов, Л. Щерба [8, с. 232; 7, с. 122, 132]), то як варіанти та варіації (Р. Аванесов, П. Кузнецов, В. Сидоров, М. Трубецької, Р. Якобсон [5, с. 163–203, 252–253; 6, с. 44]), то як низку звуків, що позиційно чергуються (М. Панов [1, с. 106]). Відзначимо, що визначення фонемі як сукупності звуків, які чергуються позиційно, відображає сутність сучасних уявлень про фонему та її алофони.

Дослідження проблеми фонем та їх різновидів у вчених Московської фонологічної школи тісно пов'язане з поняттям позиції, яке є провідним для фонологічної концепції московських учених [5, с. 115]. О. Ахманова проаналізувала погляди Р. Аванесова, В. Сидорова, які виділили два типи звукових ознак [9, с. 22]. Згідно з їх теорією, наявні самостійні звукові ознаки, що не залежать від фонетичного оточення, та несамостійні, що від фонетичного оточення залежать [5, с. 185–186, 249–250]. У першому випадку, уважають учені Московської школи, виступають фонемі, у другому – їхні різновиди (варіації та варіанти) [5, с. 116–117, 252–253]. Дослідники ввели також поняття основного виду фонемі, який характеризується найменшою залежністю від фонетичного оточення і який виступає в максимально сильній позиції [5, с. 250–251]. Саме сильні фонемі, за Р. Аванесовим та Л. Щербою, утворюють систему фонем певної мови [1, с. 193; 5, с. 251–252, 437–440].

Важливим для подальшого розвитку фонології, відзначив М. Панов, було врахування вченими Московської та Санкт-Петербурзької шкіл функціонального аспекту при визначенні складу фонем. Функціональний аспект є домінуючим у фонологічній концепції вчених Празької школи. А. Степановичюс виділив думку Й. Вахека про важливість критерію функціонального навантаження для встановлення ступеня інтегрованості фонемі в системі й ви-

значив її долю в історії розвитку фонологічної системи [10, с. 16]. Термін *функціональне навантаження* широко використовують у діахронічній фонології [10, с. 24].

Цікавою є думка О. Реформатського, який уважав, що позиція має значення не для фонем в цілому, а насамперед для її диференціальних ознак (диференціалів) [5, с. 245–248]. Така теза дещо суперечить «московській» теорії фонем, для якої, за словами В. Сидорова, останньою нечленованою єдністю є звук мови як представник фонем, а не його ознака. Щодо сильної позиції, то О. Реформатський визначив її як цілковито вільну [5, с. 245–248]. Розширюючи класифікацію фонематичних позицій, О. Реформатський, крім сильних та слабких за характером реалізації позицій, виділив ще позиції структурно зумовлені та контекстно зумовлені [5, с. 248]. На особливу увагу заслуговує теза О. Реформатського про можливість перетворення сильної позиції на слабку, згідно з якою історію фонологічної системи трактують як якісну зміну позицій [5, с. 119]. На думку В. Журавльова, це спричиняється до дефонологізації опозицій [3, с. 54]. Розмежування перцептивних та сигніфікативних позицій, що є нововведенням О. Реформатського, продовжив вивчати М. Панов [1, с. 8]. Так, залежно від фонетичного оточення, за М. Пановим, позиції можуть бути сильні та слабкі перцептивно, а стосовно процесу нейтралізації – сильні та слабкі сигніфікативно [1, с. 115–117]. Подібна класифікація позицій сприяє чіткому визначенню та вдосконаленню понять варіації та варіанта.

Проблема вивчення мови як системи систем, виділення її внутрішньої структури є провідною рисою мовознавства ХХ ст. Структурне порівняння лінгвістичних систем (особливо систем споріднених мов), уважають учені Празької школи, дозволяє встановити «закопи єдності конвергентних та дивергентних явищ (пасмо явищ)», що дає змогу групувати низку взаємозалежних явищ [11, с. 136]. Відзначимо, що на початковому етапі розвитку фонологічної науки питання про структурні відношення фонологічних одиниць вирішували неоднозначно. Визначальною була теза піонера фонології М. Трубецького. Дослідник уважав, що наслідком установа диференціальних або фонологічних протиставлень у мові є фонема, яка і є членом цього протиставлення (опозиції) [6, с. 72–89].

Як відзначили мовознавці, зокрема М. Панов, С. Протогенов, докладне вивчення фонологічних опозицій, кореляцій та процесів їх нейтралізації відрізняє творчість представників Празької лінгвістичної школи та Московської фонологічної школи [1, с. 113–114; 4, с. 28, 68]. Так, О. Реформатський нейтралізацією назвав утрату фонемою своєї валентності (сукупності диференціалів) [5, с. 245–246]. Нейтралізація, на думку вченого, відбувається в слабкій позиції [5, с. 246], за термінологією празьких лінгвістів, у позиції нейтралізації [6, с. 257].

С. Протогенов вважає, що вивчення питань позиції та нейтралізації звукових одиниць підвело вчених Московської школи до необхідності введення в понятійний апарат фонології поняття більш загального, ніж наявне на той час поняття фонем [4, с. 29]. У зв'язку із встановленням функціонального навантаження кожної фонем в системі П. Кузнецов увів поняття *гіперфонем*, для якого критерій функціональності є основним, що, власне, і відрізняє *гіперфонему* від *архіфонем* празьких учених. О. Реформатський говорить про *ряд*, який складається з основного виду фонем та всіх її варіантів [5, с. 247–248]. Р. Аванесов висунув ідею функціонування *фонемного ряду* [5, с. 440–442]. На думку П. Ваараса, усі зазначені поняття можна об'єднати в одному терміні *надфонема* [2, с. 25].

Докладне вивчення фонологічних опозицій та процесів їхньої нейтралізації наявне в роботах В. Журавльова, М. Трубецького та ін. [3, с. 70–73, 96–143, 147–162, 180–198; 6, с. 36–39, 243–258]. Дослідження нейтралізації та вдосконалення поняття *архіфонем* мало першорядне значення для підвищення експланаторного рівня історичної фонології. За словами В. Журавльова, механізм нейтралізації в синхронії є першим етапом конвергентно-дивергентних процесів, а також процесів фонологізації та дефонологізації опозицій [3, с. 213]. На його думку, нейтралізація є тією ланкою, яка поєднує синхронічну та діахронічну фонології [3, с. 213].

Перенесення уваги мовознавців із субстанції фонем на її функцію ознаменувало становлення фонологічної науки. Постулат функціональності було проголошено в роботах А. Мартіне, а також Р. Якобсона та інших представників Празької школи [12, с. 49; 11, с. 134]. Питання про ступінь інтегрованості фонем у системі, їх функціональне навантаження докладно розглядав Й. Вахек. Цікавою у зв'язку з цією тематикою, вважає А. Степанович-

чюс, є теза Й. Вахека про протистояння двох тенденцій у системі: до інтеграції та проти інтеграції [10, с. 15].

На особливу увагу заслуговує встановлення методологічної різниці в дослідженні фонологічних фактів мови представниками Празької, Московської та Санкт-Петербурзької шкіл. Так, застосування морфологічного принципу для вивчення синхронічної фонології є характерним для вчених Московської фонологічної школи; психологічний та акустико-фізіологічний аспекти домінують у дослідженнях Санкт-Петербурзьких учених, функціональний – у празьких лінгвістів.

Формування загальнофонематичних понять, спільних для синхронічної та діахронічної фонології, відбувалося в межах синхронічного підходу, тому врахування синхронічного аспекту є дуже важливим для вивчення генезису теоретичної бази історичної фонології. Дослідження фонологічних концепцій Празької лінгвістичної школи, Московської та Санкт-Петербурзької фонологічних шкіл, а також окремих учених (Н. ван Вейка, А. Мартіне, В.К. Журавльова та ін.) дозволило встановити чітку картину генезису загальнофонематичної теоретико-методологічної бази. Основною заслугою цих дослідників є розробка й удосконалення загальнофонематичних понять, які стали фундаментом фонології.

Список використаних джерел

1. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика / М.В. Панов. – М.: Наука, 1979. – 256 с.
2. Ваараск П.К. Очерк развития теории фонем / П.К. Ваараск. – Таллин: Таллинский политехнический институт, 1962. – 32 с.
3. Журавлёв В.К. Диахроническая фонология / В.К. Журавлёв. – М.: Наука, 1986. – 232 с.
4. Протогенов С.В. История учения о фонеме / С.В. Протогенов. – Ташкент: Изд-во «Фан». – 1970. – 96 с.
5. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. Очерк. / А.А. Реформатский. – М.: Наука, 1970. – 527 с.
6. Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с.
7. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 170 с.
8. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов (1928) / Е.Д. Поливанов // Избранные труды по восточному и общему языкознанию. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 9–235.
9. Ахманова О.С. Фонология / О.С. Ахманова. – М.: Изд-во Московского университета, 1954. – 204 с.
10. Степановичюс А. Основы диахронической фонологии. Механизмы звуковых изменений / Альберт Степановичюс. – Вильнюс: Вильнюсский ГУ им. В. Капсукаса, 1982. – 84 с.
11. Тезиси Пражского лингвистического кружка // Лингвистика XX века: система и структура языка: хрестоматия: в 2 ч. / сост. Е.А. Красина. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – Ч. 1. – С. 134–155.
12. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии) / А. Мартине – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – 261 с.

References

1. Panov, M.V. *Sovremennyy russkiy yazyk. Fonetika* [Modern Russian language. Phonetics]. Moscow, Nauka, 1979, 256 p.
2. Vaarask, P.K. *Ocherk razvitiya teorii fonem* [Essay of phonemic theory]. Tallin, Tallin Polytechnical Institute Publ., 1962, 32 p.
3. Zhuravlev, V.K. *Diakhronicheskaya fonologiya* [Diachronic phonology]. Moscow, Nauka Publ., 1986, 232 p.
4. Protogenov, S.V. *Istoriya ucheniya o foneme* [The history of the doctrine of the phoneme]. Tashkent, Fan Publ., 1970, 96 p.
5. Reformatskiy, A.A. *Iz istorii otechestvennoy fonologii. Ocherk* [From the history of Russian phonology. Feature article]. Moscow, Nauka Publ., 1970, pp. 9-120.

6. Trubetsky, N.S. *Osnovy fonologii* [Fundamentals of phonology]. Moscow, Aspekt Press, 2000, 352 p.

7. Shcherba, L.V. *Yazykovaya sistema i rechevaya deyatel'nost* [Language system and speech activity]. Leningrad, Nauka, 1970, 170 p.

8. Polivanov, Ye.D. *Vvedenie v yazykoznanie dlya vostokovednykh vuzov (1928)* [Introduction to Linguistics for Oriental universities (1928)]. *Izbrannye trudy po vostochnomu i obshchemu yazykoznaniiyu* [Selected Works on the eastern and general linguistics]. Moscow, Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury Publ., 1991, pp. 9-235.

9. Akhmanova, O.S. *Fonologiya* [Phonology]. Moscow, Moscow University Publ., 1954, 204 p.

10. Stepanovichyus, A. *Osnovy diakhricheskoy fonologii. Mekhanizmy zvukovykh izmeneniy* [Fundamentals of diachronic phonology. Mechanisms of sound changes]. Vilnyus, Vilnyuskiy GU im. V. Kapsukasa, 1982, 84 p.

11. Krasina, Ye.A. (ed.) *Tezisy Prazhskogo lingvisticheskogo kruzhka* [Theses of the Prague Linguistic Circle]. *Lingvistika 20 veka: sistema i struktura yazyka* [Linguistics in the 20th century: the system and the structure of the language]. Moscow, RUDN Publ., 2004, issue 1, pp. 134-155.

12. Martine A. *Printsip ekonomii v foneticheskikh izmeneniyakh* [The principle of economy in phonetic changes (Problems of diachronic phonology)]. Moscow, Foreign literature Publ., 1960, 261 p.

В статье анализируется процесс формирования понятийного аппарата синхронической фонологии. Рассматривается становление концепции фонемы, а также эволюция собственно понятия «фонема». Проведён лингвистикоисториографический анализ работ фонетистов Московской, Пражской и Санкт-Петербургской фонологических школ, посвящённых проблеме фонематической системы языка. Выделены фундаментальные положения учёных XX в. о необходимости учёта функциональной нагрузки фонемы в системе языка.

Ключевые слова: фонология, фонологическая школа, синхрония, диахрония, фонема.

The development of notion apparatus of synchronic phonology is analyzed in the article. The foundation of the phoneme conception as well as the evolution of the term «phoneme» is investigated. The linguistic historiographical analysis of the phoneticians works pertaining to Prague Linguistic School, Moscow and St. Petersburg Phonological Schools, which devoted to the problem of language phonological system, is given. The special attention was paid to the fundamental idea of linguists of the 20th century about the importance of the phoneme's functional load in language system.

Key words: phonology, Phonological School, synchrony, diachrony, phoneme.

Одержано 12.01.2016.